

VEGYES MEGJEGYZÉSEK A »SZENDRŐI HEGEDŐS-ÉNEK«-HEZ

Ezelőtt negyvennégy esztendővel, 1910-ben szinte ugyanabban az időpontban jelentek meg tőlem közlemények az Irodalomtörténeti Közleményekben, az Egyetemes Philológiai Közlönyben és a Magyar Nyelvben. Amikor most ráeszméltem erre, magamat is meglepett — annak idején emlékezetem szerint nem vált bennem ennyire tudatossá —, hogy a komplexitásra vagy némelykor — mint talán most is — a konfúzióra való hajlamom ilyen korán jelentkezett bennem. Ennek a komplexitásnak vagy konfúzióknak a jegyében teszek eleget Szerkesztő kollégám felhívásának, hogy mesteremmel, H o r v á t h J á n o s s al együtt szóljak hozzá a múlt számban Stoll Bélától közölt »Szendrői hegedős-ének«-hez.

Lehet, hogy a folyóirat hivatott olvasóitól tudott vagy maguktól értetődő vagy számukra tudni nem érdemes dolgokat fejtegetek itt, fontoskodva és feleslegesen. Bevallom, hogy a tárgyalt emlékek több mozzanata aránylag nem csekély munka és gondolkodás után világosodott meg előttem (vagy csak hiszem, hogy ez az eredmény). És mivel az ember meglehetősen egocentrikus lény, azt képzelem, hogy másnak is hasznára lehet, amit előadok.

1. Nyelvi megjegyzések

Először nyelvi vonatkozású észrevételeket teszek, természetesen — ahol csak lehet — megfelelő nyelvtörténeti anyagnak a bemutatásával.

A 2. versszak 4. sorában levő *fejtete* olv. *fejteté* vagy *fejtete* (l. erről alább) mint képzős forma a mai nyelvallapot szempontjából nem kíván megjegyzést, de nyelvtörténeti szempontból igen. Tudniillik a *fekszik* ige műveltetőjeként a korábbi *feket* ~ *fekiüt* ~ *fejöt* mellett, majd helyett a *fejtet* a Tihanyi Kódexben (18) jelenik meg csak, s azután Zvonaricsnál meg Zrínyinél (NySz.), továbbá a *lefejtet* PPB.-ban.

A 3. versszak 3—4. sora : »egý lowam betegödek | welem egýwth nehezödek«. Az ebbeli *nehezödek* a. m: *nehezédék*-hez ilyen XVI—XVIII. századi adatokat közölhetünk : ÉrsK. 550 : »Teste immar *el nehezedet* wala az nagy betegségnek myatta« | Rozsnyai Dávid : »Az atya *elnehezedik* s meghal« (Monlók VIII, 27) | Sylv : ÚT. I, 56 : »Nem esmeri vala, hog az oruosok valamit hasznaltanak volna ű neki, hanem inkább naponkid *meg nehezedik* vala« (NySz. II, 945) | Pethő : Krón. (1660.) 144 : »El indula a király, de az utban *meg nehezédék* és meg hala« (uo.) | PP. 1., PPB. 1. : »Morbus fit *amplior : *Nehezedik a nyavalya*. Vulnera *aggravantur : A *sebék nehezednek*. Morbus *ingravescens : *Megnehezédő nyavalya*.«

A 4. versszak 1. sora : »w fokath nem *mwlata*« : benne a *mwlata* olv. *mulata* úgy szerepel, mint Decsi : Adag. 25 : »Nem sok *üdöt mulat* ő abban« (NySz. II, 888) : 'időt tölt'.

A 4. versszak 2. sorában levő *len* olv. *lén* a. m. *lön*, vagyis a *lesz* ige elbeszélő múltja egyes 3. személyének az a változata, amely *leen* írású formában jelentkezik NagyszK. 101, JordK. 356, 357, ÉrsK. 455, KulcsK. 14, Pázm : Préd. 73 (?) (vö. Pais : Az *é-t* és *í-t* váltakoztató nyelvjárási alakok keletkezéséhez : NyK. LII, 291).

A 4. versszak 4. sora : »elölem *fel oldalth* ky chwza«. Benne a *fel oldalth* olv. *féloldalt* értelmezésére vö. : Dialogus Diophanes és Scotodulos között 8 : »Egyébkor nem ilyen *fél oldalt* beszéllettél« | Huszti : Aeneis 16 : »*Fél oldalt* vitetnek« (NySz. *oldal* szólások). Hivatkozunk még ezekre : Helt : Krón. 91 : »*Óldal* *fél* meg kezdenéc a törökeket« (uo.) | »a mi kevesen valának, *oldalfél* az kerevet mellett állának vala udvart rendben« (Monlrok VIII, 364 után NySz. i. h. ; l. még Simonyi : MHat. I, 348). Mint a *fél* és *oldal* rokonértelmű szók mellérendelő összetételének -t helyhatározóragos formái mind a két elredezésben ezt jelentik : 'oldalt, oldalvást, oldalra, félre'.

A 7. versszak 2. sora : »*fél zörzöttem* mankomra« : ebben a dőlt szedésű rész a. m. *felszerződtem*, s olyan kifejezés, mint Tinódinál (285) : »az ő jó lovokra mind *felszörzödének*, viadalra hamar ők készülének« (NySz. *fel-szerződik* III, 211) vagy ugyancsak Tinódinál (285) : »az ő fő lovokra szepen *szörzödének*« (NySz. *szörződik* uo.).

A 9. versszak 2. sorában feltűnő *wgyargok* a. m. *vigyorgok* olyan hangalaki változat, amilyen előfordul Helt : VigH. 28 : *az egbe vigyargóc* 'astrologus' (NySz.).

A 10. versszak 3. sora : »*tetekön kóróm merogh* kellyön«. Ebben a *tetekön* olv. *tetekön* és a. m. *tetejükön* 'fejük tetején'. A *tetek* olyanforma változata a *tető* szó több birtokos egy birtok jelentésű tartozékának, amelyen ebben van : Példák Könyve 24 : »*talpatol fogva teteig*« és Pázmány : Kalauz : *tetéig* a. m. *tetejéig* : olyan fejlemények, aminő Arany Vojtinájában a *disznát* a. m. *disznáját* (az alakok magyarázatára vö. Pais : MNy. XLVII, 6—7. — A *körömméreg* 'paronychia, reduvia' mutatkozik *Calepinus* nál és Decsi : Adag. 318.

A 10. versszak 4. sora : »*hayok hegyeswl* legyön« : benne a *hegyeswl* olv. *hegyesül*, s az -ül ragos alak itt factivus 'hegyessé' értelemben.

A 11. versszak 1. sora : *Talpok fjektwllýenek* olv. *talpok* a. m. *talpuk siketüllyenek*. Nem »hiba«, hanem esete annak a jelenségnek, amiről az -i többes képzőről írtában Melich János (MNy. XIV, 235) ekként nyilatkozik : »Régi emlékeinkben s ma is sok helyen a népnyelvben sokszor tapasztaljuk, hogy a személyragos főnéven olyankor is hiányzik a birtok többségét jelölő -i (ei ~ ai, jei ~ jai) képző, mikor azt a nyelvjárások másik része, valamint az irodalmi- és a köznyelv okvetlenül kiteszi.« Melich példákat közöl a több birtokos változatnak ilyen alakulására. Utána idézzük : DöbrK. 485 : »*Mi at'ank ez hegbe Imadkoztak* : *Patres nostri in monte hoc adoraverunt*« (i. h. 235) : több birtokos — több birtok, de az utóbbi nincs megjelölve. A *talpok siketüllyenek* szerkezet egyébként csak az állítmány többes számú voltában tér el a mai formától. »A gyerekeknek a tegnapi erdőjárástól *fáj a talpuk*« : amikor együttesen több, de külön egy-egy birtokot tulajdonítunk, a birtok többségét nem jelöljük meg sem a birtokszón, sem az állítmányon, míg a régiségben ilyen esetekben többes számú állítmányt is alkalmaztak.

A 11. versszak 3. sorában levő *has level* olv. *háslevél*: az előrész a *hárs* szónak még eredetibb — az elhasonulással kifejlődött *-r* nélküli — formája, amely a *hárs* mellett előfordul a MA.- és PP.-, PPB.-féle szótárakban is.

A 12. versszak 4. sorában levő *wýgazýk*-ra nézve tudni lehet, hogy a *megvígaszik* a JókK.-tól és MünchK.-tól kezdve több adatban Heltainál is 'meggyógyul' értelemben (NySz.) fordul elő.

A 13. versszak 1—2. sora: »Merth *gamójath mankomnak* | jgertem zenth farkafnak«. A kiemeit szók közül az elsőhöz idézhető a régi nyelvből MA. 1621.: »*Gamo*: Baculus, Scipio.« | PP. 1708., PPB. 1767.: »*Gamó*: Subalare fulcimentum, Baculus subalaris, Scipio. (Fúrculae alares. ein Stab oder Krücke, die man unter die Achseln setzet.« PP. 1708. 1., PPB. 1767. 1.: »*Subalaria fulcra: *Mankó*, *Gamó*.« Tehát a szónak legkorábbi előfordulása ez a mi énekünkbeli. A későbbi népnyelvben a *gamó* ~ *kamó*, illetőleg *gajmó* ~ *kajmó* szó 'kampó' horog, s ebből levezethető értelemekben jelentkezik (I. EtSz. II, 964—5, 809—11). A szók etimológiájával P a i s foglalkozik »A *fitul*, *finta* szócsalád« című dolgozatban (MNY. XI, 406). A *mankó*-ra vonatkozó értelmezhető adatok között az ÉrdyK.-ben van két korábbi és Heltai bibliafordításában egy körülbelül egyidejű, mégpedig amazok 'bot-féle', de nem 'testtámaszték' értelemben. A *gamóját mankómnak* birtokviszonyos szerkezet jelentése nem egészen világos. Talán azt akarja jelezni, hogy a *mankónak* a horgas részét szokták felajánlani és nem az egészet.

A 13. versszak 4. sorában levő *hagýtom* olv. *hagyítom* a XVI. században általános eredetibb formája a *hajít* igének.

A 15. versszak 1. sora: *Egeffegóm tuggýatok*. Ebben a *tud* ige 'ismer' értelemben szerepel, mint pl. ÉrdyK. 164: »Nem *twd tówýketh*, mynth zeep rofa vyrag fem bynnek rwthfagaath« | uo. 348b: »De en nem *twdom vala ewtet*«; uo. 517: »nem *twdlak* nem yfmerlek kyk vattok« | ThewrK. 221: »kynec byrodalma *hatarth* nem *thwd*« | Helt: Krón. 63: »*Tudia vala* a magyaroknak *erkólczekek*« | stb. (NySz.).

A 15. versszak 2. sorának elején levő *ha* a régiségben gyakori 'mikor' jelentésben fogható fel.

A 15. versszak 3—4. sora: »*Zendöröy gallýaban* | bebek ferencz hazaban«. A helymeghatározásból a *Zendöröy gallýaban* rész a 18. versszak 2. soraként megismétlődik. A *Z[z]endöröy* olv. *szendöröi* -i melléknévképzős származék a Borsod megyei *Szendrő* hely és vár nevéből: 1332—1337: *Scendereu* és 1437: *Zenderew*: a helységre vonatkozó adatok (Csánki: Mg. tört. földr. I, 179); 1370: »Castellanus de *Zendrew*« és 1467: »Castrum *Zendrew* domus ... habitationis Georgii Bewbek de Pelsewcz«: a várra vonatkozó adatok (uo. 164). A nem egy példányban előforduló *Szendrő* ~ *Szendörö* helynévről érdekes etimológiát lehetne adni, de ennek mint nem irodalomtörténeti vonatkozású kérdésnek a fejtegetésével természetesen nem az Irodalomtörténeti Közleményeket óhajtom megterhelni. — Arra, hogy mi az a *gallýaban*, amelyet az énekszerző helymeghatározásában szerepeltet, nyelvészetileg könnyebb felelnünk, mint tárgyilag. A *-ban* rag leválasztásával kapható tőalak *gallya*, illetőleg tulajdonnévül *Gallya* lehet. Ma Borsodban és a hozzá közel eső vidékeken többször ismétlődik a *Galya* (*Gallya*, ? *Gálya*) mint hegynév vagy hegyhez kapcsolódó földrajzi név. Főképpen a borsodi Bükk hegység részeinek a neveként találkozunk a *Galyá*-val, így Diósgyőr—Lillafüred—Újhuta táján, a tőlük nyugat felé eső Bélapátfalva környékén, továbbá az ezektől délre elterülő vidékbeli Kisgyőr, Kács és Cserépfalu környékén. A Mátra hegységbeli *Galyá*-k nevét a *Galyatető*-n levő üdülő

tette közismertté. Jelentkezik a *Galya* név a Gömör megye déli szélén levő Csiznél, a Gömör és Abaúj határán fekvő Aggteleknél, valamint az Abaúj-Torna megye nyugati kiszögellésének elején fekvő Pédernél.¹ A Mátra és Bükk hegységi *Galya* ~ *Gályá* neveket *Melich* (EtSz. II, 943—4, 948) a szláv *gol'a* 'kopaszság' szóval hozza kapcsolatba, amelynek az északi szláv nyelvekben 'puszta, tisztás; kopasz vagy csak fűvel, törpefenyővel benőtt hegytető', közelebből pedig a szlovákban 'kopasz hegy, amely legelőül szolgál, kopár hegyoldal, havasi legelő' jelentései vannak és gyakran szerepel totságai hegynevekben. *Melich* felvethetőnek tartja azt a gondolatot, hogy nyelvünkbe az ótót *gol'a* került bele mint köznévi, s ezzel az ómagyar **golya* köznévvvel magunk neveztük el a mátrai stb. *Galyá*-kat. De végeredményként *Melich* mégis odajut el, hogy a *Galya* mint hegységnevi került a magyarba. Én más helyen kívánom kifejteni azt, hogy szerintem a magyarban — az ország egyéb részeiből is — ismert *Galya*-féle nevek mint tulajdonnevek magyar eredetűek, mégpedig az imént jelzett szláv *gol'a* vagy *gola* szóra visszamenő magyar **golya* > **galya* vagy **gola* > **gala* közszőnek tulajdonnévi alkalmazása révén lettek. — Úgy látom, a fentebbi *Galyá*-kon át közelíthető meg a *zendörőy gallában* részlet. Benne éppen úgy, mint amazokban kopasz hegyet vagy hegyen való kopasztságot kereshetünk. A *Pesty*-féle gyűjtés Szendrőn nem tud ilyen határrészről (Szendrőtől északra van egy *Szárhegy*). Helyrajzi ismeretek hiányában hiába találgatnók, hogy a hegedős-ének helymegjelölése a helységnek vagy a helység határának melyik részére vonatkozhatott. Az is lehet, hogy tulajdonnévvé nem szilárdult megjelöléssel van dolgunk, ilyenféleképpen: 'a kopasz hegyen, a tisztáson'. Szendrő — mint tudjuk — »váras« hely volt, s így természetesnek tarthatjuk, hogy a várúr a várban lakott. Eszerint tehát a várhegy lett volna a *Gallya*. Azonban az is lehetséges, hogy *Bebek Ferenc*nek a váron kívül is volt háza: nyári lakása vagy mulatóhelye, s akkor — nyár lévén — abban tartózkodtak.

A 17. versszak 1. sora: *Jsten laffa jowawal*. A jókívánságnak ezzel a kifejezésével összevethetjük a következő fordulatokat: Kákonyi Péter: *Astiages* (1574.) 1: *Eg lean magzattal isten latta vala* (NySz. lát szólások II, 534); Gyöngyösi: *Cupido*: »Ha mikor az isten láttya belegséggel, sűrög körülötte igaz serénységgel«. Továbbá: »*Isten minden jókkal látogasson édes atyámfia!*« (levélkezdet) (KárolyiOkl. IV, 409 után NySz. látogat szólások II, 540). Megjegyezhetjük, hogy az *ellát valamivel* mint a német »*verschen*« megfelelője a Tudós Társaság Zsebszótárában jelenik meg 1838-ban.

A 17. versszak 2. sora: »*az keth zep magzattawal*«. A *Bebek Ferenc* gyermekeire vonatkozó *magzat* szó értelme latba eshetik az ének keletkezési idejének meghatározásával kapcsolatban. *Stoll Béla* (Irtört. Közl. LVII, 232) helyesen mutat rá, hogy »a *magzat* nem jelent feltétlenül fiatal gyermeket«, mert hiszen — én idézem — *Tyukodi Márton* »*József pátriárka életé*«-ben 1641. így beszél: *16 esztendő magzattoknak halála miatt* (NySz.). Azonban a *magzat* régi nyelvi adataiból (NySz.) mégis az látszik, hogy inkább a *zsenge* korú leszármazotról mondták. És mivel az egyik »*magzat*«: *Bebek Kata* 1562-ben mint ötgyermekes anya halt meg (*Stoll*: i. h.), minden valószínűség szerint 1540 után nem soká lehetett »*zsenge* korú«. Így a szendrői ének keletkezését joggal tehetjük *Stoll*al együtt az 1540-es évekre, sőt véleményem szerint inkább ennek az évtizednek az elejére.

A 18. versszak 4. sora: »*wala nagy koor agyaban*«, mint a 3. versszak

Az adatok az EtSz. *Galya* és *Gályá* címszavaiból és a *Pesty*-féle gyűjtésből.

1. sora : »Wagÿok en *koor agyamban*«. A kiemelt kifejezésre nézve idézhető : »Tar fővel vala egy kis kamorában, nem esmerék őtet *nagy kór ágyában*« (RMKT. IV, 63 után NySz. *ágy* al. I, 26). Továbbá : PPB. 1767. : »*Kór-ágy* : Morbus chronikus. eine langwierige Krankheit.«

2. A „krónika“ tartalma

Ezután az ének »tartalmát« próbálok előadni, ahogy én látom, — lehet, nem mindenben helyesen.

Vegyük az 1. versszakot! »Szent Jób írta könyvében«. Azt írta, ami közvetlen utána következik? Nem. Ez magyarázat, hogy milyen volt ő és mi volt a sorsa neki. Amit írt, illetőleg amit mondott, azt a 2. versszak 1—2. sora tartalmazza : »Ha jót Istentől vettünk, Gonoszt mire ne vegyünk?« Ez tudniillik megfelel a »Jób könyve« című bibliai részlet következő helyének (2 : 10.) : »si bona suscepimus de manu Dei, mala quare non suscipiamus?« — Ebből kitetszik, hogy énekszerzőnk bibliásember volt. S ez a körülmény — mint majd meglátjuk — lényegesen hozzájárulhat a szerzemény természetének a megértéséhez. — Egyébként »Jób könyvé«-nek ez a helye Tolnai Györgynek »Az Szent Jóbról« című, valószínűleg 1550 előttről kelt versében így olvasható : »Istenüktől mi elvöttük az Jókat, Miért nem szenvednük ez gonoszokat?« (RMKT. IV, 203—4.) A szendrői ének előkerültével tehát némileg módosítandó Horváth Jánosnak »A reformáció jegyében« című műben (245) tett megjegyzése : »Jób történetének ez időszakban tudtunkkal ő [Tolnai György] volt egyetlen megéneklője ; jóval később Bogáti Fazekas is feldolgozta.«

A 2. versszak 3—4. sorának a végén levő *zerete*, illetőleg *fejtete* állítmányok olvasása mind *szereté* és *fejteté*, mind pedig *szerete* és *fejtete* lehet : vagyis *szereté... fejteté őt* : Jóbot, vagy *szerete... fejtete engem* : a szerzőt. Bizonyára az utóbbi a helyénvaló, s vele az, hogy a szerző itt párhuzamot von Jób meg a maga sorsa, helyzete között.

Hogy mi volt ez a sors és helyzet, világosabban a 3—4. versszakban tünteti fel : Lovon jártában baleset érte, a lova másnap elpusztult, ő meg súlyos állapotban a betegágyat nyomta. — Az 5—6. versszakból az olvasható ki, hogy már javulóban van és abban reménykedik, hogy hozzájut egy új lóhoz, egyebek közt a »krónikája« jutalmául.

A 7—9. versszakban azt adja elő, hogy próbát tesz a mankón járással, azonban mikor a furcsa készüllettel az emberek elé kerül, ezek derülnek rajta.

A 10—11. versszakban és a 12. versszak 1—2. sorában ezeknek szóló tréfás átkait foglalja bele.

A 12. versszak 3—4. sorában és a 13. versszakban bizalmát fejezi ki, hogy a lába meggyógyul, és jelzi, hogy a mankóját Szent Farkasnak ajánlotta föl.

A 14. versszakban arról szól, hogy az ágyában vadakat, mármint legyeket fogdos, s ez nem élvezet neki.

A 15. versszak szerint, amikor most Bebekéknél előadja a krónikáját, meggyőződhetnek, hogy az egészségét visszanyerte.

A 16—17. versszakban a szerzeménye előadása utáni helyzetre utal, majd Bebekékre Isten áldását kívánja.

A 18. versszakban keltezését ad a szerző.

3. A szövegnek értelem szerint való áttétele mai nyelvre

Szent Jób, aki jámbor életű volt, de nagy megpróbáltatásokat és csapásokat szenvedett az ördög részéről, írta könyvében :

»Ha jót nyertünk Istentől, miért ne fogadjuk el tőle a rösszat?« Mivel szeretett engem is az Isten, azért fektetett betegen idegen földön (az otthonomtól távol).

A kórágymban fekszem, igen sokat jajgatok. Egy lovam, az beteg lett, s velem együtt súlyos állapotba került.

Ő nem sokáig húzta, mert más nap már kimúlt ; előlem félrecsúsza eltűnt s a tő mellett az ebeket táplálja.

Négy patkója itt van a kezemben. Abban a reménységben vagyok, — mivel bizalmamat vetem Krisztusba, azután a krónikámba,

mind a sok úrba és bizalmas barátaimba, — hogy engem nem hagynak gyalog, hanem a patkómhoz lovat adnak.

Ámbár most felszállottam egy lóra, mármint a mankómra, de az sincs valami hasznomra, mert nem elegendő ahhoz, hogy járnai tudjak.

A lábamat azzal tisztetem meg, hogy a mankómhoz kötözöm, másfelől meg odaállítok egy embert, s mint egy dögöt, úgy vonszolom nyomorult végtagomat.

Így botladozom ki, és vigyorgok farkas módra. Akik látják, nem sajnálkoznak rajta, csak a csoda-formámon vidulnak.

Én azt szánom nekik : A székük papiros legyen, a fejük tetején körömméreg keljen, a hajuk szála meredezzen felfelé,

a talpuk süketüljön meg, a könyökükön vakok legyenek, kenyerükül hárslevél szolgáljon, italukul pedig a piros bodza leve.

Papiros széken üljenek, s rajtam úgy ne vessenek. Él bennem a bizalom, hogy meggyógyul a lábam.

Mivelhogy a mankóm horgasát odaigértem Szent Farkasnak, meglátja, ha találkozásom lesz vele, bizony hozzáhajítom azt.

Az ágyamban vadászok : sok vadat fogok, hat lábúakat tördelek, de örömöm nem telik benne.

Egészségem rendben van : erről meggyőződhatték most, amikor krónikámat halljátok a szendrői Gallyában Bebek Ferenc házában.

Az éneket elzengtem, a nótáját elpengettem. Issza Bebek jó borát, törölgeti tarkóját.

Isten részesítse jóságában a két szép magzatjával és a feleségével, meg a vitézlő derék emberekkel együtt.

Boldog Asszony napja táján a szendrői Gallyában súlyos betegágyban volt az, aki énekben alkotta meg mindezeket.

4. Az emlék műfaja

Ha a »Szendrői hegedős-ének« műfaji jellegét és hatásirányzatát meg akarjuk jelölni, úgy hiszem, azt mondhatjuk, hogy meglehetősen magára áll időszakának, a XVI. század ötödik évtizedének emlékei között. — Vallásos-humoros hangulatú motívumokkal beszótt élményelbeszélés vagy inkább élményrajz ez. Számba veendő, hogy a szerző kétszer is (az 5. és 15. versszakban) »króniká«-nak

nevezi szerzeményét. Ez bizonyára arra akar célzás lenni, hogy krónikában nagy és nevezetes tetteket, eseményeket szoktak előadni s íme, ő — visszas módon — a maga kis ügyét-baját tálalja fel zengeményében.

*

Stoll Béla újabb szerencsés leleménye és közleménye nemcsak értékes irodalmi emlék, hanem figyelemre méltó nyelvemlék is, és mint irodalmi emlékek az értékét nem kevésbé éppen a nyelvi oldalról való elemzés útján lehet megérteni. — Ha ezt sikerült valamennyire elérnem, akkor nem volt egészen hiábavaló 1925 után újra megjelenem az Irodalomtörténeti Közlemények munkatársai között.